

RECENZIJE I PRIKAZI

Ivan Ivas

VOJISLAV JELIĆ: STERIJA I KVINTILIJAN
MATICA SRPSKA, NOVI SAD, 1988.

Dva velika srpska komediografa, Jovan Sterija Popović (1806 - 1856) i Branislav Nušić (1864 - 1938), imali su i jedan manje poznat zajednički interes - obojica su se bavili teorijom govorništa. Sterijino je bavljenje retorikom bilo uvjetovano njegovim klasicističko prosvjetiteljskim kulturnim okruženjem. Sterija je bio jedan od najobrazovanijih Srba svoga vremena, a kao načelnik prosvjete zaslužan je za pokretanje ili oživljavanje mnogih kulturnih institucija. Poticaj da napiše retorički priručnik ne moramo tražiti samo u njegovom klasičnom obrazovanju (bio je, između ostalog, i nastavnik latinskog jezika) nego i u njegovoj književnoj djelatnosti, koju nije strogo dijelio od retorike. Njegova je retorika zapravo zamišljena kao dio šire shvaćene teorije književnosti (slovesnosti). Nušić je imao drugačije poticaje. Njegova je Retorika (Geca Kon A.D., Beograd, 1934) plod djelatnosti predavača retorike na Vojnoj akademiji i u pravom je smislu teorija javnoga govornoga nastupa, a ne književnog sastava. Nušić je u nekim svojim dramskim djelima, posebno u komedijama, slijedio Steriju.

Međutim, Sterijin priručnik iz retorike nije mogao na njega utjecati, jer je ostao nedovršen, u rukopisu i sve do 1974. godine neobjavljen. (Dio je rukopisa Sterija pročitao u Društvu srpske slovesnosti 1844. godine.)

Knjigu o Sterijinoj retorici Jelić počinje iscrpnom kritikom prvog njezinog izdanja (Ivanka Veselinov, *Retorika Jovana Sterije Popovića*, Zbornik istorije književnosti SANU, knjiga 9, Beograd, 1974, str.539-631). Proizlazi da je priredivačica pokušala nemoguće - dvije koncepcijski različite verzije, dva rukopisa, spojiti u jedan. To je najvjerojatnije učinila zato jer su dva rukopisa bila spojena jedinstvenom paginacijom i zajedničkom najavom sadržaja. No, objavljen sadržaj ne odgovara uvijek onome što piše u tako sklopljenom rukopisu. Priredivačica nije rekonstruirala, nego "kontaminirala" dvije verzije - nedovršenu kasniju verziju nadopunila je, bez nužnog kritičkog komentara, dijelovima prijašnje verzije. Jelić joj osim toga zamjera mjestimično netočno čitanje Sterijinog rukopisa, nedovoljno poznavanje njegovih prethodnika i uzora

te što nije provjeravala izvornike iz kojih je Sterija crpio gradnju, pa su mjesta koja je Sterija krivo naveo ili ostavio praznima u rukopisu takva ostala i u prvom izdanju.

U drugom dijelu knjige Jelić detaljno obrađuje Sterijinu *Retoriku* s obzirom na njegov glavni uzor i dugo vremena u Evropi osnovnu filološku lekturu, Kvintilijanovu knjigu *Institutio oratoria*. Tu Jelić slijedi razdiobu Sterijinog priručnika, pa obrađuje uobičajene retoričke teme: definiciju govorništa i retorike, izvore misli (*inventio* ili u Sterije *pronaod*), vrste dokaza, raspoređivanje (*dispositio* ili u Sterije *raspoloženije*), kvalitete izraza, trope i figure i stil (*elocutio*). Temama o izrazu završava prvi dio Sterijina priručnika - Opća retorika. U drugom dijelu, Posebnoj retorici, Sterija obrađuje retoričke vrste, a posebno opširno govor (besedu, vitijstveno ili oratorsko slovo). Na kraju Posebne retorike jest kratka teorija prevođenja i odjeljak O ustmenom izlogu (*pronuntiatio sive actio*). U trećem poglavlju svoje knjige Jelić komparativno istraživanje proširuje na još tri autora kojima se Sterija služio, a to su: svestrani ruski učenjak (između ostalog i filolog) i pjesnik M.V. Lomonosov (*Kratkoe rukovodstvo k krasnorečiju*, 1748), Joseph Grigely (*Institutiones oratoriae*, Budim, 1814) i Avram Mrazović (*Rukovodstvo k slavenskomu krasnorečiju*, 1821). Taj je dio knjige zanimljiv posebno zbog poglavlja u kojima Jelić obrađuje veze termina krasnorečije i *καλλιλογία*, poglavlja o estičkom i estetičkom shvaćanju retorike i poglavlja o vezama retorike i moderne teorije pripovijedanja.

Jelić ne obrađuje samo Sterijine veze s Kvintilijanom, nego često spominje i druge grčke i latinske autore te trojicu vremenski najbližih mu prethodnika. No, naslov knjige opravdava činjenica da je Kvintilijanov utjecaj najveći, iako vjerojatno samo posredan, te da su i ostali autori na koje se Sterija ugledao bili pod snažnim utjecajem velikog rimskog učitelja govora. Budući da je Jelićev pristup komparativan, prirodno je da su ga više zadržala ona mjesta na kojima Sterija otklanja od Kvintilijana. Posebno rado navodi Sterijina domišljanja starih retoričkih spornih mjesta i nedoumica te ono što je rezultat specifičnosti njegova kulturnog okružja. Jeliću treba priznati dobro znanje o povijesti retorike i posebno svih gore spomenutih Sterijinih uzora. Tako razrađujući Sterijin priručnik, prolazimo najvažnije prošle retoričke priručnike, upoznajemo nama manje poznate autore (Lomonosova, Grigelyja i Mrazovića), a razlikama u dvjema Sterijinim verzijama dobivamo i pregled tradicionalnih spornih mjesta govorničke teorije i, što je posebno zanimljivo, slijedimo retoričku terminologiju od grčke preko latinske do Sterijine, koja još ponegdje nosi obilježja ruskog i slavenserboskog jezika.

Sterijina ovisnost o Kvintilijanovoj teoriji najočitija je na upotrijebljenim primjerima. U kategorizacijama, pojmovnom aparatu i pažnji koju posvećuje pojedinim temama Sterija mjestimice znatno odstupa od uzora. Dok Kvintilijan samo kratko spominje *hriju*, Sterija je obrađuje prilično opširno kao dio govora ili više kao školsku vježbu u kojoj se po strogim pravilima dramatizira neka sentencija, obično s nekom povijesnom ili

mitskom ličnosti u glavnoj ulozi. Sterijina je novost i poseban odjeljak pod naslovom Psihologika. U njemu se reflektiraju Aristotelovo razmatranje etičkih i patetičkih govorničkih sredstava, to jest sredstava kojima se ugada (*delectare*) ili uzbuđuje i pokreće (*move*), a također i Steriji suvremen razvoj psihološke znanosti. U sklopu Sterijine Posebne retorike jest i odjeljak, koji Jelić zove ekskurzom, O prevođenju. U grčkim retorikama takav odjeljak nije bio moguć zbog poznate njihove isključivosti prema drugim jezicima, koje su jednim imenom zvali barbarskim jezicima. Rimski su retoričari mnogo prevodili, ali su propustili uvidjeti da prevođenje budućem govorniku može biti korisna vježba za osvještavanje vlastita jezika i mogućnost da kontaktom dvaju jezika obogati izraz. Kratka, ali zaokružena teorija provođenja sadrži i kritičke opaske o suvremenom srpskom prevodilaštvu.

Sterija nije sasvim slijedio ni svoje bliže prethodnike - Lomonosova, Grigelyja i Mrazovića. Nije prihvatio njihovo estetsko-tehničko određenje govorništva. Od različitih ranijih definicija koje su mu bile na raspolaganju (vještina uvjerljivog /lijepog/ dobrog govorenja) Sterija je izabrao posljednju (vještina dobrog govorenja) u dobrom podrazumijevajući više moralne kvalitete nego ispravnost jezika. ("Cicero pravedno zahteva: da vitija pošten čovek bude.") Sterijino isticanje moralnog i logičkog u govoru ishodi iz Isokratovog vezivanja retorije za filozofiju i iz stoičke tradicije. To potvrđuje i Sterijino tumačenje Aristotelovog pojma katarze kao utišavanja i suzdržavanja strasti. Za Steriju je

afekat uzročnik duševnih nemira i povijesnih nesreća. Moralizam i logicizam dosljedno su provedeni i u njegovom književnom djelu i uklapaju se u prosvjetiteljski duh njegova vremena.

Čini se da bi se u povijesti retorike mogla izdvojiti tri retorička modela - sudski, školski i književni. Budući da je retorika nastala iz sudske govorničke prakse, prirodno je da u ranim antičkim retorikama prevladava sudski model. I u kasnijim se teorijama sudski govor navodi kao jedan od tri glavne vrste govora (uz politički i svečani), a sve se druge vrste opisuju kategorijama teorije sudskoga govora. Za sudski je model karakterističan doživljaj govorenja kao sporenja (optužbe i obrane), što uključuje viđenje govora kao bitke riječima (za naklonost presuditelja). Odatle isticanje važnosti govorničkog borbenog stava, definiranje retorike kao vještine uvjeravanja i podjednako uvažavanje logičkih i ne-logičkih (*ethos*, *pathos*) govorničkih sredstava. Govorniku je pušteno da svoje viđenje slučaja brani i psiho-logičkim sredstvima - da se koristi ljudskom sklonosti predrasudama zbog kojih pripadnost postaje pojedinčev usud (sredstva *ethosa*). U uputi govorniku da ističe dobre strane branjenika a loše tužitelja već sam pojam isticanja stavlja istinu ili volju za istinom u pozadinu, a volju za pobjedom u prvi plan. I Aristotel, inače poznat kao logicistički orijentiran u retorici, preporučio je sentencije "koje su narodu dobro poznate" - ne zbog istinitosti njihova sadržaja, nego zbog prepoznatljivosti njihovih oblika, jer prepoznatljiv je oblik pouzdano prohodan kanal za govornikovu "istinu".

Sterijin priručnik mnogo duguje školskom modelu, za koji je reprezentativan Kvintilijanov udžbenik, ali se značajno udaljava i od sudskog i od školskog modela i zakreće prema književnom modelu. Da Sterija izbjegava sudski model, vidljivo je na više mjesta u njegovu priručniku. U popisu govorničkih vrsta sudskog govora nema. Sterija navodi ove govorničke vrste: poučitelna slova (duhovna i akademska), slučajna (pohvalni, savjetodavni i prigodni), toržestvena (svečani govori o obljetnicama) i istorična (uglavnom vježbe i govori u kojima prevladava fikcija). To je izvor nekih nedosljednosti, jer izbacivanje sudskog govora ne ide sa zadržavanjem antičkih određenja o ciljevima govora i vrstama dokaza. Izbjegavanje sudskog modela vidljivo je i u Sterijinom naglašavanju logičkog u govoru, zbog čega je svjesno smanjio prostor razmatranju figura i tropa. To je, s druge strane, i s aspekta nama suvremenog poimanja književnosti, u neskladu s njegovim književnim modelom. Inzistiranje na logičnosti dokazuju i njegove podjele - u sljedećim antičkim retorikama omiljene tročlane podjele on svodi na dvočlane, s oprekom misao-emocija u osnovi. Primjerice, ciljevi su govora uvjeravanje (*docere*), što podrazumijeva djelovanje argumentima na razum, i savjetovanje (*movere*), što uključuje djelovanje sredstvima *ethosa* i *pathosa*. I ovdje je izvor mnogih nedosljednosti, budući da je kategorijski aparat koji je Sterija izravno preuzeo od svojih prethodnika nastao na osnovi tročlanih podjela. Kao što je sudski govor izbacio iz popisa vrsta govora, tako je izostavio i dijelove besjede koji su najvažniji za sudski govor. Jedna od njegovih verzija

dijelova govora jest: uhod, predloženiye, izsledovaniye i zaključeniye. U ovom književnom modelu govora nema tradicionalnih dijelova *narratio* i *argumentatio*. Da Sterija nije bio dosljedan pokazuje jedna druga njegova verzija dijelova govora, u kojoj kaže da je argumentativni dio govora (utvrdeniye) najvažniji i najduži "budući da vitija o istini predloženiya svoga uvjeriti želi". U ovoj manje književnoj, a više tradicionalnoj (sudskoj) verziji ima šest dijelova govora: pristup, izloženiye i raspoloženiye, izjasneniye, utvrdeniye, ubedivanje i zaključeniye. Klasične *narratio* i *argumentatio* ovdje su rasporedene u drugom, trećem i četvrtom dijelu, a *peroratio* u petom i šestom dijelu Sterijine verzije.

Tamo gdje njegovi prethodnici upotrebljavaju termin *eloquentia* i *krasnorečije* Sterija upotrebljava *slovesnost*, a to uključuje i značenje onoga što danas zovemo književnost. Termin *krasnorečije* suzio je na značenje proza, a prozi je posvetio drugi dio svog priručnika - odjeljak *Posebna retorika*. Za sastave u stihovima u kojima prevladava fikcija namjeravao je napisati poseban priručnik - *Poetiku*. U *Posebnoj retorici* Sterija obrađuje vrste ili žanrove: dijalog (kao sastav u prozi sa zamišljenim ličnostima i sadržajem razgovora), pismo, opis (ekfrazna ili živopisno prikazivanje - putopis, dnevnik ili dio govora), historijski spisi, učeni sastavi i oratorsko slovo (govor). Oratorsko slovo ili besedu Sterija smatra najvažnijom među proznim vrstama. Zanimljivo je da Sterija odjeljak *O ustmenom izlogu*, u kojem razmatra ono što se tradicionalno zove *pronuntiatio sive actio* i što redovito u prijašnjim retorikama slijedi odmah

iza *elocutio*, stavlja na kraj svoje Posebne retorike, dakle daleko od razmatranja tropa, figura i stila, čime završava svoju Opću retoriku. To što u odjeljku o ustmenom izlogu ne spominje zapamćivanje (*memoria*), pokazuje da je oratorsko slovo smatrao proznim, pismenim sastavom.

Jelić zanimljivo izlaže zametke književnog u ne-književnim retoričkim vrstama i modelima. U antičkim se retoricama pripovijedanja (*narratio*) obrađuje samo kao dio besjede. U sudskom je govoru to važan dio, jer sažima činjenično stanje - pripovijeda se o tome što se zapravo dogodilo. Međutim, i tu je književni zametak, u sudskoj se *narratio* govorilo i o onome što se moglo dogoditi. Prijelaz od činjeničkog ka fiktivnom, to jest moguće ili vjerojatno zajedničko jest retorici i književnosti. U prostoru mogućeg kreću se i argument i komedija. Imaginativna su dogradnja u sudskom govoru i različiti aspekti s kojih na jedan događaj gledaju tužitelj i branitelj. S logičkog aspekta ne-istinito - mitsko i fantastično, koje je u književnosti posebno zastupljeno u tragediji, prisutno je i u nekim retoričkim vrstama, primjerice u takozvanom basnenom pripovijedanju. Sterijina istorična slova nisu u domeni istinitog ili činjeničnog, nego su to školske vježbe u kojima se pripovijedaju izmišljeni događaji povijesnih ili mitskih ličnosti.

U povijesti retorike nema izrazito originalnih teorija i priručnika - svaka se sljedeća retorika oslanja na čvrste temelje postavljene u antici. Kvintilijan, koji je znanje antičkih retoričara i svoja iskustva sakupio u imponozantan udbenik, bio je za cijelu novu eru riznica iz koje se obilno uzimalo, a na koju se malo nastavljalo.

Često se sastavljanje retoričkog priručnika svodilo na kompilaciju prijašnjeg. Slučaj Mrazovićevog priručnika je u tom smislu, doduše, ekstrem - on je slobodan prijevod izbora iz Grigelyjevog priručnika. U tom sljedbeničkom trendu u retorici ostao je i Sterija. Ipak, njegova mjestimična odstupanja od uzora, kao i ono što je od uzora preuzeo i istaknuo, potvrđuju želju da napravi moderan retorički priručnik koji bi pristupačno i u duhu svoga vremena prenosio bogato iskustvo prethodnika i time suvremenici omogućio da krenu dalje. Npr. Sterija je za antičke trope i figure našao primjere iz domaće narodne i umjetničke književnosti, po čemu je preteča značajnog poduhvata Luke Zime (Luka Zima, *Figure u našem narodnom pjesništvu*, 1878). Sterijino viđenje uloge slova (govora) i vitije (govornika) u društvu te opis njemu suvremenog srpskog govornništva, kojim govornništvo neposredno povezuje s društveno-političkom situacijom, pokazuje da njegov prosvjetiteljski moralizam nije samo šablonski izraz vremena u kojem je živio, nego izraz stvarne brige za kvalitetniji društveni život svoje sredine.

Osluhnimo Sterijin jezik:

Od sviju prozaični sastava slovo je najveće važnosti i upotrebljava se ne samo kod izobraženi nego i kod prosti naroda. Predvoditelj divljaka zapoveda tišinu drži slovo i posle ij vodi, kuda mu volja, ma i na očevidnu smrt. Slovama pobuđeni činili su Rimljani pokore po svetu, slovama pobuđeni, održavali su Francuzi toliko slavni pobjeda i posredstvom sami ruski slova isterani su bili iz Rusije. Jed-

nom rečiju, slova su kao najsilniji pokret volje slušatelja i zato najveće vnimanije zaslužuju. (Jelić, str. 223 i 224).

Što se vitija tiče, takova ne može kod nas mnogo brojati. Osim gdekoji toržestveni slova, osobito u Novom Sadu prilikom dana rođenja cara austrijskog, i u Pešti

u Matici Srpskoj, i gdekoji slučajni slova malo se što čestito nalazi, jer Srblji još nisu onaj politični život dobili, gde bi prilike imali vitijstvene dare razviti (Jelić, str. 242).

Ivan Ivas